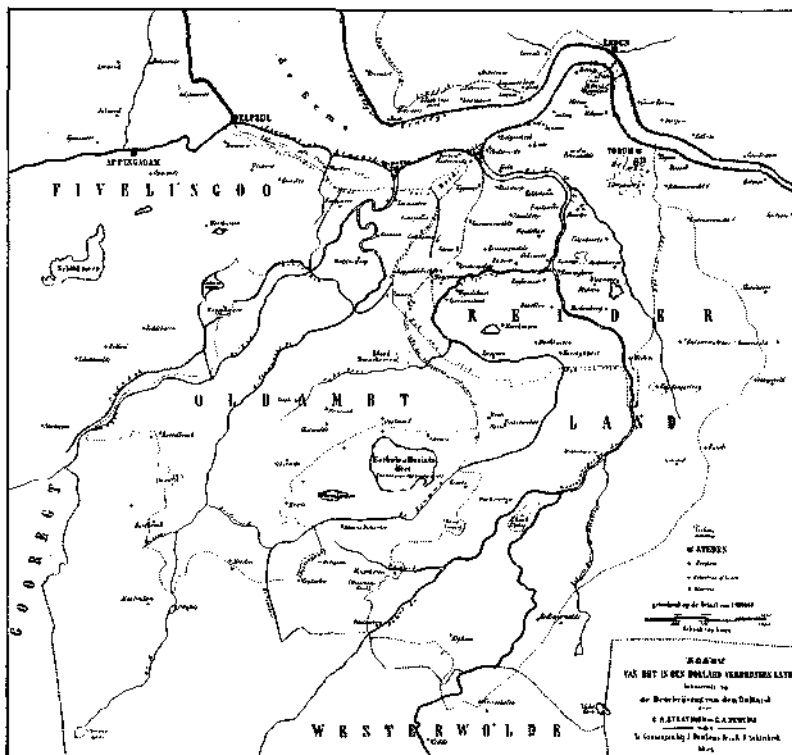

OLDAMBT, STREEK VAN DE VERPLAATSTE DORPEN

Jan Meijering

Het Oldambt is een streek in Oost-Groningen, waarvan de ligging is weergegeven op de kaart van 'De Dollard' van G. A. Strating, 1855 (fig 1). De Dollardinbraken, die tussen de 13de en de 16de eeuw plaatsvonden, hebben sterk hun stempel gedrukt op het landschap en de vestigingsplaatsen voor zijn bewoners.

Ligging Oldambt

De natuurlijke situatie aan het begin van de jaartelling toont een landschap met een aantal zeer oude glaciële ruggen, omgeven door een uitgestrekt drassig veengebied en in het noordelijk deel een zeekele gebied langs de oevers van de Eems en de Termunter A, dat vanaf 3000 vóór Chr. tot aan het begin van de jaartelling was ontstaan (fig 2).

Veenwildernissen

Sinds het begin van de jaartelling is bewoning mogelijk op de zeelei. Er ontstaan zo wierden als Borgweer, Termunten, Fimel, Reijde (+), Jansum (+), Bierum (+) en Nesse (+) op de oevers van de Eems en Woldendorp en andere kleine wierden langs de oevers van de Termunter en Westerwoldse A*.

De boeren hadden op het aanvankelijk nog hoger gelegen veen hun akkers. Door de boekweitbrandkultuur, waarbij veen werd verbrand ten behoeve van de bemesting, daalde het oppervlak, waardoor nieuwe akkers steeds verder van de wierden af kwamen te liggen.

Op den duur vestigde men zich dicht bij de akkers, waarbij dochternederzettingen ontstonden, die veelal de toevoeging 'wold' (= veenwildernis) kregen, zoals Woldendorp. Zo ontstonden Reijderwolde (thans verdwenen) als dochterdorp van Reijde, Finsterwolde als dochterdorp van Fimel (Finse) en Menterawolde (thans verdwenen) als dochterdorp van Mentera (Termunten). Andere namen die duiden op veenwildernissen zijn Midwolda en Oostwold.

* (+) = verdwenen dorpen

Ontstaan Dollard

De wolddorpen lagen oorspronkelijk lager dan thans op de hellingen van de glaciële ruggen aan de rand van het eiland van Winschoten. Van plaatsen als Scheemda en Midwolda is bekend dat ze meer noordwaarts hebben gelegen. Een terrein met kerkfunderingen en sporen van begravingen ten noorden van Scheemda en het terrein van Olkerke geeft de plek aan, waar deze twee plaatsen aanvankelijk zijn ontstaan. Vanaf het begin van de dertiende eeuw ontstond als gevolg van ernstige overstromingen de Dollard (fig 3).

Deze overstromingen konden gemakkelijk plaatsvinden door het slechte onderhoud van de dijken. Sommige dijken zijn zelfs opzettelijk doorgestoken bij de strijd tussen

Oldambt rond het begin van de jaartelling

Arbeiderswoningen

wierdedorp 0- ± 450 na Chr.	verdronken dorp 450-1000 na Chr.	wagdorps ± 1500 na Chr.	dijkdorp na 1500 na Chr.	vestingsdorp na 1500 na Chr.
Borgweer		Ulada	Klein Ulada	Oude Schans Nieuwe Schans
Termunten (Mentera)	Menterwolde	Midwolda	Nieuwolda	
Flmel (Finse)	Finsterwolde	Finsterwolde	Finsterwolderhamrik	
Reijde (+)	Reijderwolde (+)	Heiligerlee		
Jansum (+)	Ooetwold	Oostwold	Coesterwolderhamrik	
Bierum (+)		Beerta	Nieuw Beerta	
	Nrd. — Zuidbroek Wagenborgen	Scheemda	Nieuw Scheemda	

+ = verdwenen dorp
... = verplaatsing nederzetting, dochternederzetting

Nederzettingstypen met jaartal van ontstaan

schieringers en vetkopers (respektievelijk Cisterciënser en Praemonstratenser monniken). Het gevolg was, dat de zee vrij spel had en in korte tijd grote delen van het laagveen opruimde. Veel dorpen moesten worden verlaten en de bewoners vestigden zich op de toppen van de ruggen.

De strijd tussen schieringers en vetkopers wees al op het voorkomen van kloosters in deze streek. Deze waren erg actief bij de ontginningen en later bij de bedijkingen in de Dollard. Het klooster Mons Sinai te Heiligerlee, gesticht in 1230, was een Praemonstratenser klooster met veel bezittingen, o.a. in de Westerleese venen. Ten zuiden van Termunten lag het Grijze Monnikenklooster (1299) met veel grond aldaar.

Aanvankelijk was er een dubbelklooster Menterwolde bij Nieuwolda, ten oosten van de Kerkelaan gesticht in 1247 door de Benedictijnen waarvan de monniken in 1299 naar Termunten trokken en de nonnen naar Midwolda (1259 — Grijze vrouwenklooster De Boskamp).

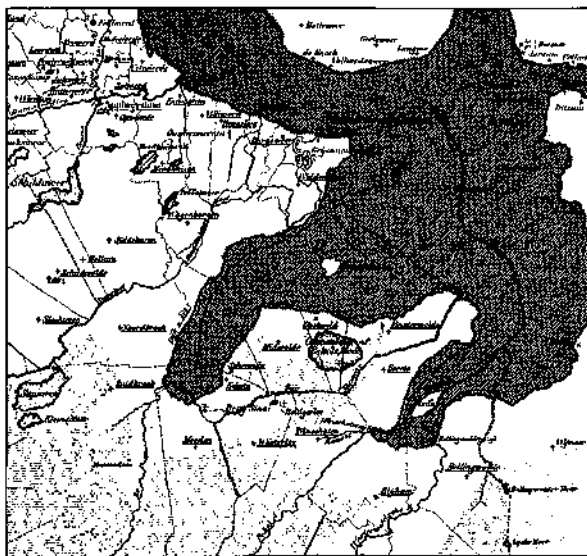
Andere verdwenen kloosters zijn Goldhoorn (1319-1454), gesticht door Johanniters, en Palmar van de Praemonstratensers, dat in 1477 werd verlaten en in 1507 in de golven van de Dollard verdween. Het klooster De Boskamp was oa. in het bezit van het Munnikerveen, dat in 1583 in handen kwam van de familie Hora van de borg van Midwolda. In 1391 wordt de borg voor het eerst genoemd, als ene Sebo Emmius Midwoldanus van de borg betrokken is bij de scheiding van Reiderland en het Oldambt. Aanvankelijk zal het niet meer dan een steenhuis zijn geweest, dat naderhand is uitgegroeid tot een borg. Wilhelmus Hora, een bankier uit de stad, liet tussen 1681-1695 een nieuwe borg bouwen, waarbij een behuizing en tuin ontstond, zoals we die nu nog kennen.

Na 1800 volgt de neergang, de Ennemaborgh raakte in verval. Pas in de zestiger jaren van de 20ste eeuw wordt de borg gerestaureerd en komt in handen van het Groninger landschap. Aan de voormalige Zuiderveenseweg tussen Winschoten en Oude Pekela lag oorspronkelijk nog een borg: de Pekelborg, waarvan in het terrein geen resten zijn terug te vinden.

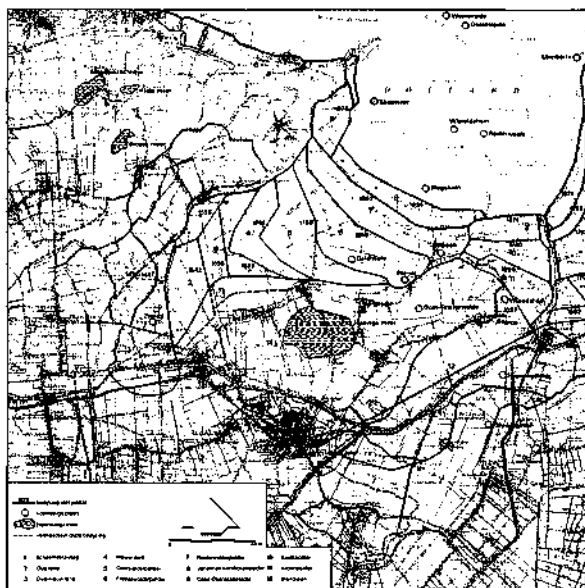
Dochternederzettingen

Na de overstromingen slibde de Dollard snel dicht en vonden vanaf 1545 de eerste inpolderingen plaats (fig 4).

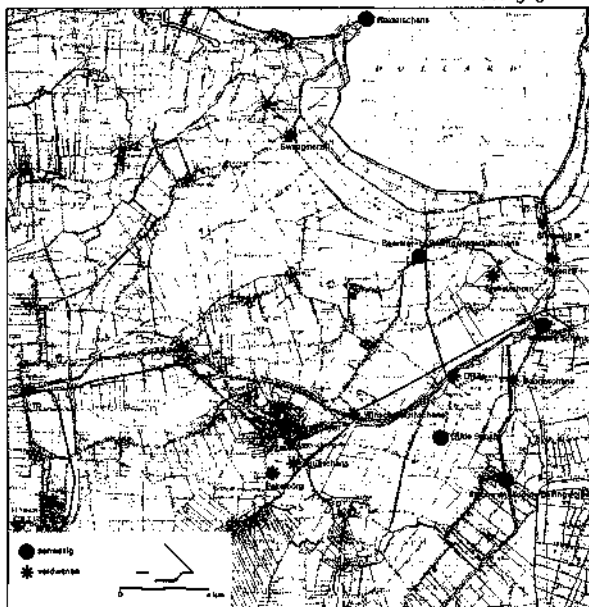
Op de tegenoverliggende dijken ontstonden vanuit de plaatsen aan de rand van het eiland van Winschoten dochternederzettingen.

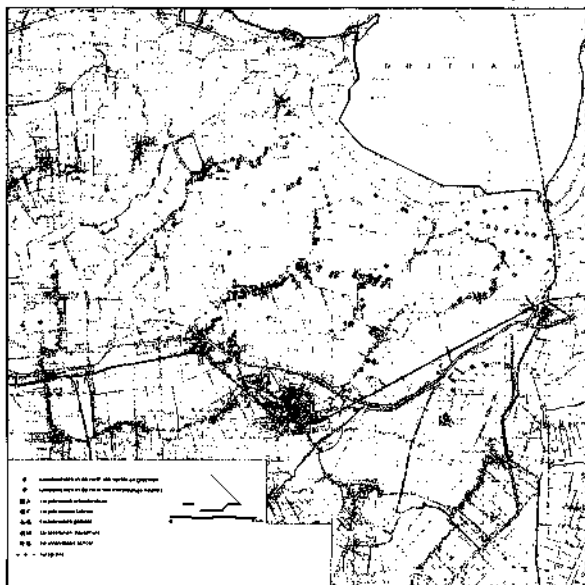
Dollard rond 1550

Impolderingen in de Dollard

Verdedigingswerken

Enige landschapselementen

Villa-type boerderij

Zo ontstond:

Nieuw Scheemda	vanuit Scheemda
Nieuwolda	vanuit Midwolda
Oostwolderhamrik	vanuit Oostwolder
Finsterwolderhamrik	vanuit Finsterwolde
Nieuw Beerta	vanuit Beerta
Klein Ulsda	vanuit Ulsda

In de westelijke Dollardboezem ontwikkelde zich het Termunterzijvest, waarbij thv. een betere afwatering in 1601 het Termunterzijldiep wordt gegraven. In de oostelijke Dollardboezem ontstond het 3, 4, 5 en later 10 Karspelen Zijlvest (resp. 1636, 1803, 1822 en 1860) met afwatering langs Tjamme en Westerwoldse A. Het voormalige Hunnigameer is drooggemalen door de aanleg van een ringdijk en windmolens, die het water uitsloegen in de Oude Molensloot.

Vestingen

In de 16e eeuw breekt de Tachtigjarige oorlog uit. Door ontwikkelingen in de krijgskunst volstonden de vestingwerken rond de belangrijkste steden niet meer en werd met name in de grensstreken een aantal vestingen aangelegd, waardoor een uitgebreide verdedigingslinie ontstond (fig 5). De vesting rond Winschoten dateerde uit 1593 en is even oud als de Oude of Bellingerwolder schans, die op de Dollarddijk van 1545 op de weg van Winschoten naar de grens werd aangelegd. Door de inpolderingen in de Dollard verloor de schans in 1613 haar functie,

de wallen werden veel later — tussen 1815-1819 — geslecht maar zijn thans weer voor een deel in ere hersteld. In 1628 wordt de Nieuwe- of Langackerschans aangelegd (zie fig 6), in 1726-1727 wordt deze vergrout, maar in 1870 verliest ze tenslotte haar betekenis. Thans is in de kern van het vestingstadje een deel van de bebouwing en bijbehorende infrastructuur nog intact. De ligging van de overige verdedigingswerken is eveneens aangegeven in fig 5.

Ten noorden van Winschoten bevond zich een hoogveengebied, waar de vervening in de 18de eeuw reeds in volle gang was. Ten behoeve van de vervening was reeds eerder een aantal kanalen gegraven voor oa. de afvoer van turf. Zo werd tussen 1608-1650 de Pekel A vergraven, in 1635 werd het Winschoterdiep van Sappemeer tot Winschoten gegraven en de verbinding met de Pekel A kwam in 1727 ten noorden van Winschoten. Op de kaart van 1850 is het wijkenpatroon goed te zien, de vervening is tenslotte in 1929 gestopt. Er resteert alleen nog een restant bij Ekamp (SBB reservaat).

Groot sociaal contrast

Het boerenbedrijf in het Oldambt was van oorsprong een gemengd bedrijf, waarbij de akkers op de venige zandgronden, de zogenoemde 'veenbouwten' waren gelegen, terwijl op de klei $\frac{1}{3}$ van de grond als grasland in gebruik was.

In de 2de helft van de 18de eeuw ontstond een crisis door het uitbreken van de runderpest. Men schakelt nu over op akkerbouw, die beter mogelijk werd op de zware kleigronden van de Dollard door de op gang komende mechanisatie; bovendien stimuleerden de gestegen graanprijzen aan het eind van de 18de - 19de eeuw deze omschakeling ook nog eens. Door de omschakeling naar de akkerbouw was er behoefte aan een ander type boerderij; zo ontstond het Oldambtster type met zijn karakteristieke verbreding vanaf het woonhuis naar de schuur.

Door de vruchtbare Dollardklei en de omvangrijke gronden werd de boer tot hereboer en liet deze in de 19de eeuw een nieuwe boerderij bouwen, veelal met een tuin in Engelse landschapsstijl, die een afspiegeling van zijn welstand moest geven.

Aanvankelijk woonden de arbeiders met het boerengezin op de boerderij. Na de nieuwbouw kwamen de arbeiders in eigen verblijven aan de zijkant van de boerderij terecht, waardoor de eerste verwijdering tussen boer en arbeider ontstond. Deze nam nog toe, doordat door de toename van de akkerbouw de arbeider slechts in het zomerseizoen nodig was. De arbeider werd dan ook uiteindelijk van de boerderij geweerd en vestigde zich in groepen bijeen, waarbij arbeidersdorpen, gekoppeld aan Midwolda, Finsterwolde en Beerta ontstonden. Karakteristiek zijn de arbeiderswoningen, die een verkleinde kopie zijn van het Oldambtster type boerderij.

De vestiging van de arbeiders in de arbeidersdorpen vormde de laatste grote verplaatsing, waarbij nieuwe (dochter-)nederzettingen ontstonden; in de allerjongste inpolderingen in de Dollard komen alleen verspreid liggende boerderijen voor, die geen directe relatie vertonen met de nabij gelegen dorpen.

Gekonkludeerd kan worden, dat de bewoningsgeschiedenis van het Oldambt in belangrijke mate werd bepaald door de gebeurtenissen rond de Dollardinbraken. Dit heeft geleid tot verplaatsing van nederzettingen en het ontstaan van dochternederzettingen, verplaatsing van vestingwerken, die in het in de grensstreek gelegen Oldambt in groten getale aanwezig zijn (geweest) en welvaart bij de boeren, die zich uitte in prachtige villa-boerderijen met Engelse landschapstuinen en een groot sociaal contrast tussen boeren en landarbeiders. ●

Literatuur

Oldambt, intern rapport Provinciale Planologische Dienst afdeling Landinrichting, sectie milieu- en landschapsonderzoek, Groningen 1984

NOORDERBREEDTE 87-92